

7. Ааду Олль. Эстония под оккупацией тоталитарного режима и восстановление открытого общества. URL: https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_rus_occup.pdf
8. Калле Муулі. Естонські секретні служби: заснування всупереч інтригам КГБ. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/73557>
9. Вітман К. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 55–64.
10. Лазур В. «Ввічливий інквізитор». Як в Естонії працює мовна інспекція? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29823542.html>
11. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en>
12. Vabamu Museum of Occupations and Freedom. URL: <https://www.vabamu.ee/en>

І.В. Ткаченко

К.і.н.,

старший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ВІРМЕНІЇ У 90-Х РР. ХХ СТ.

Розглянуто особливості пострадянського існування незалежної Вірменії у 90-х рр. ХХ ст. Показано, що основи внутрішньої та зовнішньої політики держави були визначені наслідком війни за Нагірний Карабах. Протистояння з Азербайджаном зробило Вірменію заручником політики Росії на Південному Кавказі і обумовило її складний пострадянський транзит.

Ключові слова: розпад СРСР, пострадянські перетворення, протистояння в Нагірному Карабасі, Південний Кавказ, вірмено-азербайджанська війна.

The Specialties of Overcoming the Totalitarian Legacy in Armenia in the 90th of the 20th century

The specialties of the post-Soviet existence of independent Armenia in the 1990th were considered. It is shown that the basis of the state's internal and external policy was determined by the outcome of the Nagorno-Karabakh war. The confrontation with Azerbaijan made Armenia a hostage of Russia's policy in the South Caucasus and determined its difficult post-Soviet transit.

Key words: the collapse of the USSR, post-Soviet transformations, the confrontation in Nagorno-Karabakh, the South Caucasus, the Armenian-Azerbaijani war.

Внаслідок розпаду СРСР в 1991 р. Вірменія стала однією із 15 пострадянських держав. Однак ще до початку незалежного існування вона взяла участь у військовому протистоянні за Нагірний Карабах, яке значною мірою визначило хід трансформаційних перетворень у новій незалежній державі. Зрозуміло, що етнічна політика радянської влади не передбачала розпаду Радянського Союзу, а відтак саме вона та її наслідки стали вагомими причинами конфлікту між новими незалежними державами. Каменем розбрату для Вірменії та Азербайджану став Нагірний Карабах, включений радянською владою до складу Азербайджанської РСР у 1923 р. Населений переважно вірменами, цей регіон був оточений з усіх сторін територіями з переважним проживанням азербайджанського населення.

Як і весь регіон Південного Кавказу, Вірменія відіграє важливу роль у світовій геополітиці. Не зважаючи на свої незначні розміри і досить таки невелику чисельність населення, завдяки своєму географічному розташуванню вона викликає політичний інтерес як у колишньої метрополії, Росії, так і у основних світових геополітичних гравців, ЄС та США, в яких історично помітну роль відіграє численна вірменська діаспора.

Регіон у цілому, і Вірменія в тому числі, є предметом особливого інтересу науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві та економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Посилена увага до країн регіону стала приділятися внаслідок російсько-грузинської війни 2008 р., окупації Криму та війни на Донбасі в 2014 р., коли стало зрозуміло, що пострадянський простір знову перетворюється на арену протистояння Росії зі США, ЄС та НАТО.

Для того, щоб краще зрозуміти необхідність кожної з маленьких країн регіону для глобальної політики, слід виходити з того, що це місце на карті світу – точка перетину між християнством та ісламом, між Росією і Близьким Сходом, між Європою та Азією, що ще більше підкреслює його значимість [1].

Історично регіон не входив до сфери впливу ЄС та США. Політика в ньому визначалася домінуванням і збалансуванням інтересів Росії та Туреччини. Розпад Організації Варшавського договору у 1990 р. і СРСР у 1991 р. кардинально змінив розстановку сил. У кінцевому підсумку, виникли історичні передумови для поступового заміщення російського впливу в регіоні, з чим Росія не збиралася миритися. Ідеологічним фундаментом пострадянських перетворень в регіоні стала нова система цінностей, яка як мінімум на словах базувалася на принципах демократії, особистої свободи, ринковій моделі економіки. В умовах ідеологічного вакууму, що утворився після розпаду СРСР, навіть Росія 1990-их рр. потрапила під вплив західної моделі цінностей, яку США вважають універсальною і захист та розповсюдження якої розглядають як свою основну глобальну місію, надаючи підтримку і сприяння у її розповсюдженні країнам, які декларують таку модель як основу їх модернізаційних перетворень у пострадянську добу.

Ліквідація СРСР стала серйозним викликом для республік, які входили до його складу. На відміну від країн Балтії, у складі яких були відсутні автономні регіони, не говорячи про спірні території, нові незалежні держави Південного Кавказу одразу опинилися перед необхідністю збереження власного суверенітету в межах кордонів союзних республік. Нові реалії, а власне отримана незалежність і самостійне існування без огляду на центр у Москві поставили перед державами регіону питання щодо фактичного виживання в умовах колапсу попередньої політичної та економічної моделі розвитку.

Після розпаду СРСР і проголошення незалежності Азербайджану, Вірменії та Грузії соціально-економічна і політична ситуація у них була дестабілізована, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності та національної ідентифікації. Військові конфлікти, у які виявилися втягнуті держави Південного Кавказу на початку 1990-х рр., набули найбільш масштабного характеру у вірмено-азербайджанській війні за Нагорний Карабах.

Прагнучи вийти з-під домінуючого впливу Росії, нові незалежні держави Південного Кавказу поступово (із різною швидкістю) обрали курс за напрямом європейської і євроатлантичної інтеграції. Для деяких із них утвердження нової американської ідеологічної моделі було посилено ідеями «повернення до Європи», а також «втечі від Росії» – гаслами, що радо підтримувалися Вашингтоном [2, с. 237].

Однак у випадку з Вірменією, яка на початку незалежного існування декларувала відданість держави новим для неї демократичним принципам, їх імплементація у суспільне життя була ускладнена як економічними чинниками, так і першою війною з Азербайджаном, яка тривала до 1994 р. Конфлікт в Нагірному Карабасі та очевидна економічна слабкість Вірменії примушувала її керівництво до більш тісних взаємин з колишньою і фактичною метрополією, лише завдяки якій вдалося зафіксувати переможний результат у протистоянні з Азербайджаном.

Становище, в якому опинилася Вірменія після проголошення незалежності, було дійсно катастрофічним. Подолання тоталітарного спадку в країні опинилося в цілковитій залежності від економічних і військово-політичних факторів. Війна з Азербайджаном, яка хоч і привела до розширення контрольованих Єреваном територій, все ж не могла забезпечити державу хоч якимись економічними успіхами. В 90-х рр. XX ст. Вірменія опинилася фактично в блокаді – влітку 1991 р. в країну перестав надходити природний газ, була зупинена атомна електростанція, поставки продовольства з-за кордону відбувалися з перебоями. З січня 1992 р. у Вірменії почалися щоденні «віялові» відключення електроенергії.

Вірменія не була виключенням серед числа країн, які після розпаду СРСР зіткнулися з такими явищами, як гіперінфляція, «віялові» відключення електроенергії, перебої з постачанням продовольства та базовими споживчими товарами. Однак саме в ній подібні явища проявили себе найгіршим чином, адже Вірменія є однією з найбідніших і найменш заможних країн навіть на фоні колишніх союзних республік СРСР.

Хоча згадана блокада продовжувалася порівняно недовго – 3-4 роки, у житті декількох поколінь вірмен вона залишила свій глибокий слід. Відтак 1992–1995 рр. у Вірменії прийнято називати «темними». Адже поряд із важкою енергетичною кризою виникла і проблема з продовольством. Було введено хлібні картки – 200 грам в день на людину. Для порівняння, в блокадному Ленінграді норма хліба складала 250 грамів на день [3].

Зважаючи на викладене та результати першої війни за Карабах на початку 90-х рр. XX ст., коли Вірменія не лише захопила Нагорний Карабах, але й окупувала прилеглі території Азербайджану, вона була

змушена цілком підтримати (і у неї фактично не було альтернативи) підходи РФ до питань зовнішньої політики та безпеки Південного Кавказу. Насаджування войовничого етнічного сепаратизму (наприклад, в Абхазії та Південній Осетії), байдуже ставлення до порушення територіальної цілісності держав і тому подібні інструменти фактично кинули Вірменію в «братерські обійми» Росії й обумовили безпосередню участь у інтеграційних проєктах під егідою Російської Федерації, активним учасником яких вона стала в 90-х рр. ХХ ст.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу та оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Залученню в зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» іншими країнами регіону, на думку дослідників, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні та на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [4, с. 323].

Однак 90-і рр. ХХ ст. пройшли на пострадянському просторі, у тому числі і в Росії, під гаслом лібералізації та демократизації суспільного життя, що не могло не позначатися на лояльному ставленні спадкоємця СРСР Російської Федерації до спроб інших пострадянських країн вийти зі сфери її впливу. Навіть для Вірменії, яка практично у всьому залежить від Російської Федерації як у військовому, так і економічному плані, пошук альтернативних партнерів був обумовлений не лише багатовекторністю політики, але і життєвою необхідністю, адже Російська держава одночасно підтримувала обидві сторони карабаського конфлікту, а не лише свого номінального союзника.

Відтак 90-і рр. ХХ ст. Вірменія витратила на спроби (без особливого успіху) легітимізувати територіальні здобутки у війні з Азербайджаном, яка закінчилася в травні 1994 р., а також намагання будувати по змозі хоча б на вигляд демократичне суспільство. Змінність влади як ознака демократії стала притаманною і незалежній Вірменії, пер-

шим президентом якої 17 жовтня 1991 р. став Левон Тер-Петросян, якого в лютому 1998 р. змінив Роберт Кочарян, колишній президент невизнаної Нагорно-Карабаської республіки.

Саме при них відбулися кроки, направлені в русло подолання наслідків тоталітаризму, що проявилось у налагодженні політичних контактів з ЄС. Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому були підписані Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу. Реалізація цих домовленостей повинна була сприяти укріпленню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу.

22 червня 1999 р. ЄС та країни Південного Кавказу підписали в Люксембурзі Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні.

На жаль для Вірменії на розвитку мирних процесів на її території позначилися як заморожений конфлікт з Азербайджаном, так і опосередковано пов'язаний з ним терористичний акт 29 жовтня 1997 р. у вірменському парламенті, внаслідок якого були вбиті прем'єр-міністр, спікер парламенту і два його заступники [5]. Цей акт пов'язують, у тому числі, з президентом Вірменії Р. Кочаряном, який змінив попередника внаслідок кризи, викликаній визнанням попереднім президентом факту неможливості утримання бідною Вірменією території Нагорного Карабаху в історичній перспективі у неминучому протистоянні з багатим нафтою і газом Азербайджаном.

Трагічний фінал 90-х рр. ХХ ст., який відбувся у стінах парламенту, означав для Вірменії не лише ліквідацію можливості вирішення конфлікту з Азербайджаном мирним шляхом, але і визначив подальшу долю країни як бідного сателіта Росії, оточеного ворогами та не маючого зрозумілих перспектив розвитку. Подолання тоталітаризму і побудова демократичної держави ввійшли у прямиий конфлікт із суспільним консенсусом, який передбачав фіксацію результатів війни за Нагірний Карабах. Роль агресора, яку взяла на себе Вірменія, закрила їй не лише можливість мирного врегулювання конфлікту, але й визначила подальші перспективи розвитку Вірменії у ХХІ ст., у якому

вона стала фактично васалом Росії, цілком залежним від її волі у споконвічному протистоянні з Азербайджаном, розмінюючи перспективи розвитку на утримання захоплених територій, втрата яких була лише справою часу.

Використані джерела та література:

1. The South Caucasus and the importance of U.S. interests. URL: <http://sfppr.org/2013/06/the-south-caucasus-and-the-importance-of-u-s-interests/>
2. Савін С. Пріоритетні питання зовнішньої політики США у Чорноморському регіоні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 237–243.
3. «Темные годы»: в Ереване презентовали сборник рассказов о холодных 90-х годах. URL: <https://newsarmenia.am/news/armenia/temnye-gody-v-erevane-prezentovali-sbornik-rasskazov-o-kholodnykh-90-kh-godakh->
4. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014. 672 с.
5. Теракт в парламенте Армении. URL: <https://kavkaz-uzel.eu/articles/232322>

Я.І. Фощан

к.і.н.,

науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПРОЦЕСУ ДЕМОНТАЖУ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ГРУЗІЇ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У дослідженні аналізуються нюанси трансформаційних змін у Грузії після її виходу зі складу СРСР у розрізі позбавлення від радянського тоталітарного спадку. Розглядаються спроби країни подолати кордони переходу між радянськістю, пострадянськістю та європейськістю. Робляться висновки стосовно проблемних моментів процесу знаходження Грузією свого місця в системі загальноєвропейської цивілізації. Звертається увага на питання пошуку грузинським суспільством комфортної межі між входженням до загальносвітової спільноти та одночасним збереженням своєї національної ідентичності.

Ключові слова: Грузія, пострадянські країни, тоталітарний спадок, демонтаж, суспільна трансформація.